

WALDEMAR RAKOCY CM

TYTUS KREWNYM ŁUKASZA?

Sugestia, że Tytus był krewnym Łukasza, pojawiła się już około sto lat temu. Jej autorami byli W. Ramsay¹ i A. Souter², którzy utrzymywali, że obaj współpracownicy Pawła byli braćmi. Swoje przekonanie oparli na pominięciu w Dz przez ich autora (którym miał być Łukasz) osoby Tytusa i własnej. Obaj uczeni poświęcili problemowi mniej niż jedną stronę. Od tamtego czasu – na ile wiadomo autorowi tego opracowania – nikt nie zajął się szerzej tym zagadnieniem. W niniejszym przyczynku przyjrzymy się dokładniej możliwości pokrewieństwa między obydwoma współpracownikami Pawła. Weryfikacja tej hipotezy wymaga najpierw wypowiedzenia się na temat autorstwa Dz. W przypadku podważenia identyfikacji Łukasza w Kol 4, 14 (por. Flm 24) z autorem Łk-Dz argument traci w znacznym stopniu swą moc: nie wiemy, kto był autorem dzieła, dlatego trudniej jest mówić o związku nieznanej nam osoby z Tytusem.

Jeśli chodzi o Łukasze autorstwo Dz, nie będziemy przeprowadzać oddzielnego studium na ten temat; odwołamy się do analiz przedstawionych na innym miejscu. Otóż, pewniejszym od tożsamości autora Dz jest czas powstania dzieła. Poważne racje³ pozwalają umiejscowić Łk-Dz w okresie po r. 70 n.e., a przed 95. Czas powstania Łk-Dz przemawia na korzyść przekazu tradycji Kościoła w sprawie autorstwa. Ta mówi od samego początku jednym

Prof. dr hab. Waldemar RAKOCY CM – kierownik Katedry Egzegezy Pism Apostolskich NT w INB KUL; adres do korespondencji: ul. Altanowa 5/11, 20-819 Lublin, e-mail: rakocyw@poczta.fm.

¹ *St. Paul the Traveller and the Roman Citizen*, London 1895, s. 390.

² *A Suggested Relationship between Titus and Luke*, ExpT 18(1906-1907), s. 285.

³ Por. W. R a k o c y, *Obraz i funkcja faryzeuszy w dziele Łukasowym (Łk-Dz)*. *Studium literacko-teologiczne*, Lublin 2000, s. 176-177.

głosem, że jest to Łukasz, towarzysz podróży Pawła⁴. W XX wieku wysunięto wiele zastrzeżeń co do wiarygodności tego przekazu; pojawiły się też próby weryfikacji obiekcji. Stwierdzamy, że wątpliwości co do Łukaszczyńskiego autorstwa nie są rozstrzygające i znajdują wystarczające wytłumaczenie⁵. Przyjmujemy zatem w tym studium (za tradycją Kościoła), że Łukasz z Kol/Flm, współpracownik Pawła, jest autorem Łk-Dz.

I. ZNACZENIE TYTUSA W MISJI PAWŁA

Podstawowy argument za pokrewieństwem Tytusa z Łukaszem stanowi przemilczenie przez autora Dz osoby tego pierwszego. Przyjęcie Łukaszczyńskiego autorstwa Dz tłumaczy niewspominanie osoby autora w księdze. Co skłoniło natomiast Łukaszczyńskiego do przemilczenia osoby Tytusa? Aby odpowiedzieć na to pytanie, musimy ustalić, czy pominięcie Tytusa w Dz jest czymś zaskakującym; to z kolei wymaga uprzedniego stwierdzenia, czy Tytus był na tyle ważną postacią w misji Pawła, że jego przemilczenie w Dz budzi zdziwienie.

Spośród czterech wielkich współpracowników Pawła (Barnaba, Sylwan, Tymoteusz i Tytus⁶) Dz wspominają tylko trzech pierwszych. Listy Apostoła potwierdzają znaczącą pozycję Barnaby (Ga 2, 1-10; 1 Kor 9, 6), zwłaszcza podczas tzw. Soboru Jerozolimskiego. Dz informują, że Barnaba współpracował z Pawłem podczas tzw. pierwszej podróży misyjnej. Gdyby nie fakt rozstania się, Barnaba zajmowałby z pewnością wiodącą pozycję wśród pozostałych towarzyszy Apostoła.

Z Listów Pawła wynika, że pozycja Sylwana w momencie zakładania kościołów w Macedonii i Achai⁷ była nadrzędna względem Tymoteusza: zawsze jest on wymieniany przed Tymoteuszem (1 Tes 1, 1; 2 Tes 1, 1; 2 Kor 1, 19). Pozycja Sylwana w Listach zgadza się z jego rolą w Dz (por. 15, 22-41 i 16, 1-3), gdzie podobnie jest wymieniany przed Tymoteuszem (17, 14. 15; 18, 5)⁸. Co się tyczy pozycji Tytusa w relacji do Tymoteusza,

⁴ Tamże, s. 172.

⁵ Por. J. K u d a s i e w i c z, *Ewangelie synoptyczne dzisiaj*, Ząbki 1999, wyd. 2 [poraw. i uzupeł.], s. 242-245; R a k o c y, *Obraz i funkcja faryzeusza*, s. 172-174.

⁶ Na podstawie Dz niektórzy zaliczają do nich jeszcze Łukaszczyńskiego (Kol/Flm; por. 2 Tm 4, 11), który ma się ukrywać za 1 os. l. mn. w trzech fragmentach w rozdz. 16; 20-21; 27-28. Domniemane znaczenie Łukaszczyńskiego wynika raczej z uznania jego autorstwa Łk-Dz niż ze źródeł. W Listach Łukasz zajmuje podrzędną pozycję, do czego nawiążemy dalej.

⁷ Według schematu misji Pawła w Dz jest to tzw. druga podróż misyjna.

⁸ W Dz występuje skrócona forma imienia, tj. Sylas.

to odgrywał on podrzędną rolę: nigdy nie jest współautorem Pawłowych Listów, jak ten drugi (1-2 Tes; Flp; 2 Kor; Kol; Flm), rzadziej też w nich występuje (Ga; 2 Kor) niż Tymoteusz (1-2 Tes; 1-2 Kor; Flp; Rz; Kol; Flm). Żaden z Listów Pawła z okresu tzw. drugiej podróży misyjnej (1-2 Tes), czy nawiązujących do tego czasu, nie wspomina Tytusa. O jego osobie jest mowa w dalszym okresie misji Apostoła (Ga; 2 Kor). Mamy prawo sądzić, że pozycja Tytusa była wynikiem późniejszego przyłączenia się do Pawła niż Tymoteusz; jego wkład w ewangelizację był też prawdopodobnie mniejszy.

Jeżeli przyjmiemy za wiarygodną informację w po-Pawłowym Liście do Tytusa (1, 4), to jego adresat został pozyskany dla ewangelizacji przez Pawła⁹. Jak już stwierdziliśmy, występowanie w Listach Tytusa jako towarzysza Pawła w późniejszym czasie niż Tymoteusz oznacza, że włączył się później w misję Apostoła. Według Dz 16 Tymoteusz przyłączył się do Pawła na samym początku tzw. drugiej podróży misyjnej, która zawiodła ich do Galacji, Myzji, Macedonii i Achai. W przypadku dwóch ostatnich regionów znajduje to potwierdzenie w 1-2 Tes i 2 Kor 1, 19. O Tytusie nie ma wówczas mowy. W Ga, pisanym w pierwszych dwóch latach pobytu w Efezie¹⁰, Paweł informuje adresatów, że na tzw. Sobór zabrał również Tytusa. Nie tłumaczy im, o kogo chodzi, zakłada, że osoba Tytusa była znana Galatom: osobiście czy tylko ze słyszenia?

Jeżeli Tytus był znany Galatom osobiście, to (1) albo uczestniczył w ewangelizacji tamtych stron, (2) albo Galaci poznali go później, ale wciąż przed napisaniem Ga w pierwszej fazie pobytu w Efezie. Pierwsze pociąga za sobą znaczną trudność. Udział Tytusa w ewangelizacji Galacji zakłada, że został pozyskany przez Pawła przynajmniej w tym samym okresie, co Tymoteusz, a nawet wcześniej. Budzi też wątpliwość fakt, dlaczego nie występuje w dalszej fazie misji (Macedonia, Achaja): odgrywał tak nieznaczącą rolę, że został przemilczany w 1-2 Tes i 2 Kor 1, 19? Brak wyraźnych przesłanek za takim rozwiązaniem każe przyjrzeć się innej możliwości.

Na ile jest możliwe, że Galaci poznali Tytusa po ewangelizacji przez Pawła ich regionu, a przed napisaniem Ga? List został sporządzony najpóźniej

⁹ Przez pozyskanie dla Ewangelii nie rozumiemy nawrócenia, co w przypadku Tytusa jest również możliwe, ale aktywne włączenie w ewangelizację. Zwrot „dziecko” nie musi oznaczać nawrócenia. Potwierdza to przykład Tymoteusza, którego np. 2 Tm 1, 2 nazywa w ten sposób, a nie został przez Pawła nawrócony – według Dz był już wcześniej uczniem Jezusa (16, 1-3).

¹⁰ Zob. W. R a k o c y, *Paweł apostoł. Chronologia życia i pism*, Częstochowa 2003, s. 171-179.

z końcem drugiego roku z trzyletniego pobytu w Efezie¹¹. Przyłączenie się Tytusa do Pawła mogło zatem nastąpić w Myzji, Macedonii, Achai lub najpóźniej podczas pobytu w Antiochii w Syrii (po tzw. drugiej a przed trzecią podróżą misyjną), gdyż stamtąd udają się do Jerozolimy na tzw. Sobór¹². Pozyskanie Tytusa w Myzji, Macedonii czy Achai zostało już podane w wątpliwość, Listy Apostoła nie informują o jego obecności w tamtym okresie.

Rola Tytusa w Ga każe przyjąć, że Paweł zabrał go ze sobą jako potwierdzenie głoszonej przez siebie prawdy Ewangelii, tj. żywy przykład głęboko zaangażowanego w ewangelizację nie obrzezanego chrześcijanina, związanego z jego działalnością. Przypadkowy etnochrześcijanin (których mogły być tysiące) nie stanowiłby dowodu na korzyść Apostoła. W takim razie Tytus sprawdził się już jako chrześcijanin i głosiciel Ewangelii.

W jakich okolicznościach i czasie Tytus spełnił powyższy warunek i stał się kartą przetargową Pawła? Skoro nie przyjmujemy uczestniczenia w tzw. drugiej podróży misyjnej, Tytus działał w Antiochii (i regionie). Jest to jedyna możliwość, gdyż stamtąd wyrusza razem z Pawłem na tzw. Sobór (Dz 15, 1 nn.¹³). Opowiadamy się za prostszym i bardziej uzasadnionym rozwiązaniem: Tytus jako głosiciel Ewangelii był związany z Antiochią.

Zbliżamy się zatem do odpowiedzi na pytanie, kiedy Galaci mogli poznać Tytusa. Najbardziej prawdopodobny okres – to od momentu tzw. Soboru do napisania Ga. W tym czasie Paweł, wyruszając po Soborze w tzw. trzecią podróż misyjną, której celem był Efez, zabrałby ze sobą Tytusa. Okoliczności w 2 Kor potwierdzają, że ten był obecny w Efezie. Galaci poznaliby Tytusa, kiedy razem z Pawłem przechodził przez ich strony w drodze do stolicy Azji (por. Dz 18, 23)¹⁴. Dopiero co zakończony Sobór „zmuszał” Apostoła do poinformowania Galatów o podjętym na nim postanowieniu i o roli Tytusa,

¹¹ Tamże.

¹² Ten odbył się po działalności w Macedonii i Achai, czyli po tzw. drugiej podróży misyjnej (zob. tamże, s. 149-166).

¹³ Ga 2 nie stwierdza tego, ale też temu nie zaprzecza; wynika to pośrednio z powrotu po Soborze do Antiochii (w. 11-14).

¹⁴ Przybycie drogą lądową, nie morską, jest wiarygodne z powodu niesprzyjających wiatrów morskich, które utrudniały żeglugę w kierunku zachodnim i później na Morzu Egejskim – w kierunku północnym. Potwierdzają to starożytne świadectwa (P l i n i u s z M ł d., *Epistulae* X, 15. 17; też Dz 27, 7-8) oraz itinerarium Apostoła w Dz, który w tę stronę idzie pieszo, żegluguje w przeciwną.

który był tego dowodem. Kiedy od roku do dwóch lat później Paweł pisze Ga, może powołać się na Tytusa jako osobę znaną adresatom¹⁵.

Jeżeli Paweł zabrał ze sobą Tytusa w tzw. trzecią podróż misyjną, ten był z Apostołem od początku w Efezie. Rodzi się wątpliwość: dlaczego wspomina się Tytusa dopiero w końcowym okresie pobytu w mieście? Brak informacji o nim w pierwszych latach misji Pawła w Efezie nie zaprzecza jego obecności, ponieważ z tego okresu nic nie wiemy również o Tymoteuszu, a nawet o samym Pawle – poza Dz (brak źródła)¹⁶. Pomimo obecności Tytusa w Efezie, jego znaczenie wzrosło dopiero w końcowym okresie misji w mieście i po jego opuszczeniu. Nie występuje w 1 Kor¹⁷, gdzie mówi się o zbiorce (16, 1-4), nad którą sam później czuwał (2 Kor 8, 6 nn.). Tytus podjął to zadanie: (1) kiedy udał się do Koryntu z tzw. Listem we łzach¹⁸ (za tą okolicznością przemawia to, że w 2 Kor 7, 14 Paweł zakłada prawdopodobnie nieznaną Tytusa przez Koryntian do tego momentu) i (2) w odpowiedzi na zapytanie Koryntian co do zbiórki (1 Kor 16, 1-4)¹⁹. Stwierdzenie w 2 Kor 8, 6 należy rozumieć jako odnoszące się do początku nie samej zbiórki, ale wkładu Tytusa w jej organizowanie. Ważna misja, jaką Tytus odegrał względem wspólnoty korynckiej (2 Kor), nie pozwala inaczej wytłumaczyć braku jakiegokolwiek wzmianki o nim w 1 Kor (w związku ze zbiórką czy pozdrowieniami), jak tylko zapoczątkowaniem misji względem Koryntu i wzrostem jego znaczenia jako współpracownika Pawła po napisaniu 1 Kor.

W relacjach z Koryntem, w końcowym okresie pobytu Pawła w Efezie, Tytus był niezastąpiony. Co spowodowało tak nagły wzrost znaczenia Tytusa? Odpowiedź wydaje się następująca: wspólnota koryncka nie postrzegała najlepiej Tymoteusza, co przebiega z 1 Kor 16, 10-11, gdzie Paweł prosi, aby przyjeźli go życzliwie. Kiedy po powrocie do Efezu powiadomił jeszcze Pawła o sytuacji w Koryncie, w wyniku czego ten odbył krótką wizytę i nastąpiło znaczne pogorszenie wzajemnych relacji, Tymoteusz nie mógł być więcej emisariuszem Apostoła do tamtejszej wspólnoty. Paweł wybiera Tytusa (por. 2 Kor 2, 12-13 i 7, 5 nn.). Chociaż pojawia się w ostatnim okresie misji

¹⁵ Wyrażna możliwość osobistego poznania Tytusa przez Galatów wyklucza spekulacje na temat, czy znali go ze słyszenia; Paweł inaczej wprowadziłby go wówczas w Liście.

¹⁶ Można pytać się, czy jest możliwe, że Apostoł ściągnął Tytusa do Efezu w trakcie pobytu w mieście. To pytanie pozostaje bez odpowiedzi (brak świadectw).

¹⁷ Na temat czasu powstania Listu zob.: W. R a k o c y, *Przyczynek do dyskusji na temat powstania 1 Kor na wiosnę*, RT 49(2002), s. 111-122.

¹⁸ Na temat tego listu zob.: W. R a k o c y, *2 Kor 10-13: „List we łzach”*, RT 48(2001), z. 1, s. 121-132.

¹⁹ Paweł nie mógł wysłać tam Tymoteusza, do czego wrócimy w następnym akapicie.

Pawła jako wolnego człowieka, to odgrywa bardzo dużą rolę (8, 6). To jemu przypada zadanie zastąpienia najbliższego w tym okresie współpracownika Pawła, Tymoteusza. Tytus jawi się jako drugi najważniejszy współpracownik Apostoła w trakcie tzw. trzeciej podróży misyjnej. Innych towarzyszy Pawła zaledwie się wspomina; w Kol i Flm²⁰ wymienia się niektórych, jak Marek, Epafras, Łukasz, Arystarch czy Demas²¹.

Znaczenie Tytusa nie zmalało w późniejszym okresie życia Pawła, co potwierdza Tt i tradycja Kościoła o jego wysłaniu przez Apostoła na Kretę, gdzie organizował lokalną wspólnotę; podobnie Tymoteusz stanął na czele wspólnoty w Efezie (1-2 Tm)²². Na podstawie LP wiemy, iż obaj pozostali przy Pawle do końca. Inni współpracownicy, jak Barnaba czy Sylwan, z różnych racji zaczęli prowadzić oddzielną misję i nie występują przy Apostole w późniejszym okresie jego działalności. Tymoteusz i Tytus jawią się na podstawie źródeł jako dwaj najważniejsi współpracownicy Pawła od momentu misji w Efezie.

II. TYTUS NA TLE WSPÓŁPRACOWNIKÓW PAWŁA W DZIEJACH

Określenie historycznej pozycji Tytusa w misji Pawła pozwala teraz przyrzeć się znaczeniu, jakie Łukasz przypisuje współpracownikom Apostoła w Dz, aby odpowiedzieć na pytanie, czy przemilczenie osoby Tytusa budzi zdziwienie.

W pierwszej kolejności zajmiemy się Tymoteuszem (ze względu na jego znaczenie w Listach); ten występuje w Dz sześć razy (16, 1; 17, 14. 15; 18, 5; 19, 22; 20, 4). Poza pierwszym tekstem pozostałe odzwierciedlają czy zbiegają się mniej więcej w czasie z najważniejszymi zadaniami Tymoteusza znanymi z Listów Pawła: 17, 14-18, 1 = 1 Tes 3, 1-2 (przybycie do Aten i wysłanie go do Tesaloniki); 20, 4 = Rz 16, 21 (pobyty w Koryncie przed wyruszeniem ze składką do Jerozolimy). Co się tyczy 18, 5, zdaniem uczonych chodzi o misję w 1 Tes 3, 6 nn. (powrót z Tesaloniki do Koryntu)²³; w pu-

²⁰ Uczniowie nie są zgodni co do tego, gdzie powstały oba Listy; najczęściej wskazują na Efez i Rzym (zob. R a k o c y, *Paweł apostoł*, s. 306-328).

²¹ Zob. jeszcze innych współpracowników w 2 Tm 4, 10-12.

²² Pomimo przyjmowanej nieautentyczności Listów pasterskich nie oznacza to automatycznie, że wszystkie zawarte w nich informacje, dotyczące Apostoła, nie odzwierciedlają rzeczywistego stanu rzeczy (R a k o c y, *Paweł apostoł*, s. 339-340).

²³ W rzeczywistości chodzi o kolejny powrót w niedługim czasie po tym w 1 Tes 3, 6 nn. (tamże, s. 129, 133).

blikacjach spotyka się podobnie opinię, że 19, 22 = 1 Kor 4, 17 i 16, 10 (podróż współpracowników Pawła do Macedonii i Achai w ostatnim okresie pobytu Apostoła w Efezie)²⁴. Wymienione wydarzenia pokrywają się lub przynajmniej zbiegają w czasie z zadaniami pełnionymi przez Tymoteusza w autentycznych Listach Pawła²⁵. Pozostaje wzmianka o misji do Filipi (Flp 2, 19). Przyjęcie, że Flp został napisany w Efezie²⁶, sprawia, że okoliczność związana w tym Liście z Tymoteuszem odpowiada sytuacji w 1 Kor 4, 17 i 16, 10, którą nieznacznie wyprzedza w czasie. Dochodzimy do wniosku, że autor Dz oddał w pełni rolę Tymoteusza, jaką znamy z Listów Pawła²⁷.

Barnaba i Sylwan zajmują również znaczące miejsce w Dz (9, 27; 11, 22-26; 13, 1-15, 39 i 15, 22-41), chociaż pierwszy rozstaje się dosyć wcześnie z Pawłem, drugi nieco później.

Jeśli chodzi o Tytusa, ważnego współpracownika Pawła, pełnione przez niego zadania nie znajdują odzwierciedlenia w Dz. Każde to postawić pytanie o to, czy w Dz nie zostały pominięte wydarzenia, w których Tytus występuje w Listach Apostoła – i to z tego powodu ich autor go nie wspomina. Otóż, nie. Łukasz szeroko opisuje tzw. Sobór Jerozolimski (rozd. 15), na którym Tytus był obecny. Rola Tytusa na Soborze mogła być mu także znana z Ga. Dziwi również przemilczenie Tytusa w Dz 20, 4, gdzie Łukasz wymienia przedstawicieli różnych wspólnot biorących udział w składce dla Judei. W przygotowaniach składki Tytus brał czynny udział, przyczynił się do jej zebrania w Achai (2 Kor 8, 6 nn.) i podobnie jak Tymoteusz – w Macedonii²⁸. Ten drugi zostaje wymieniony, pierwszy – nie. Autor Dz mógł też docenić zasługi Tytusa w załagodzeniu sporu Koryntian z Pawłem (2 Kor 2, 7). Informuje o okolicznościach z tego okresu, tj. o podróży Tymoteusza do Macedonii (Dz 19, 22) i Pawła przez Macedonię do Grecji (Achai) (20, 1-2), podczas której spotkał Tytusa (2 Kor 7, 5 nn.).

Przemilczenie Tytusa w Dz z racji niewspominania o składce (tylko w 24, 17)²⁹ nie stanowi zadowalającej odpowiedzi. Po pierwsze, autor Dz mógł

²⁴ W Dz 19, 22 chodzi o późniejsze wysłanie Tymoteusza (tamże, s. 256).

²⁵ Nie bierzemy pod uwagę wzmianek o Tymoteuszu jako nadawcy (w tytułach Listów), stwierdza się tam jedynie jego obecność przy Pawle.

²⁶ Zob. R a k o c y, *Paweł apostoł*, s. 186-203).

²⁷ Powyższy fakt może nasunąć pytanie, czy źródłem informacji na temat Tymoteusza nie były dla autora Dz głównie Listy Pawła. Nie tłumaczy to przemilczenia Tytusa, ponieważ autor Dz znałby go z tych samych Listów.

²⁸ Zob. R a k o c y, *Paweł apostoł*, rozdz. VIII, p. 4. 6 i 9.

²⁹ Zob. C. K. B a r r e t t, *Titus*, [w:] E. E l l i s, M. W i l c o x (eds.), *Neotestamentica et Semitica. Studies in Honour of M. Black*, Edinburgh 1969, s. 2.

wprowadzić jego osobę w związku z innymi wydarzeniami, jak z Soborem, napiętą sytuacją w Koryncie czy podróżami. Po drugie, również Tymoteusz brał udział w składce, a został wspomniany w 20, 4. Autor Dz przemilcza tylko sam fakt składki³⁰, nie biorących w niej udział ludzi, których licznie wymienia. Brak Tytusa w 20, 4 dziwi, ponieważ Apostoł mówi o wielu osobach przybyłych do Koryntu w momencie, kiedy mógł on być tam obecny po doręczeniu 2 Kor³¹.

Przemilczenie Tytusa w Dz zastanawia jeszcze bardziej, kiedy dokonamy innych zestawień. Dz uwieczniają współpracowników Pawła, którzy – na podstawie Listów – pełnili mniej ważną rolę od Tytusa. Do nich należy zaliczyć Erasta, Arystarcha i Gaiusa. W Listach Erast jest wspomniany tylko w Rz 16, 23 i 2 Tm 4, 20. Teoretycznie może być to ten sam Erast, co w Dz 19, 22. Jednak na podstawie Rz i 2 Tm jest związany z Koryntem, pełni też urząd skarbnika miasta, co niezależnie od tego, jakbyśmy interpretowali³², w jakimś stopniu wiązało go z miejscem, tj. ze stolicą Achai. Ten w Dz zostaje wysłany z Efezu do Macedonii. Imię Erast było tak popularne w ówczesnym świecie hellenistycznym, że możemy przyjąć dwie różne osoby. Gdyby nawet była to ta sama postać, rola Tytusa u boku Pawła jawi się jako dużo znacniejsza. Dlatego dziwi wzmianka o wysłaniu Erasta z Tymoteuszem do Macedonii (Dz 19, 22), podczas gdy ani słowem nie mówi się o misji Tytusa, która miała miejsce w tym samym czasie.

Podobnie dziwi trzykrotna wzmianka o Arystarchu, z dokładnym wskazaniem jego pochodzenia, tj. z Tesaloniki w Macedonii (Dz 19, 29; 20, 4; 27, 2), podczas gdy w piśmiennictwie Pawła jest zaledwie wspomniany (Kol 4, 10; Flm 24). Co do Gaiusa, w Dz występuje dwóch różnych towarzyszy Pawła o tym imieniu: jeden jest Macedończykiem (19, 29), drugi pochodzi z Derbe w Likaonii (20, 4). Paweł wspomina Gaiusa, który jest mieszkańcem Koryntu (1 Kor 1, 14; Rz 16, 23). W takim razie autor Dz mówi o osobach, które nie są nawet wspomniane w Listach. Można jeszcze przytoczyć przykład Tychika (Dz 20, 4 i Kol 4, 7 (Ef 6, 21); 2 Tm 4, 12; Tt 3, 12) i Trofima (Dz 20, 4; 21, 29 i 2 Tm 4, 20). Uwagze autora Dz nie uszły także inne postaci, jak Marek (Dz 12, 12. 25; 15, 37. 39 i Kol 4, 10; Flm 24; 2 Tm 4,

³⁰ Z jakich racji, zob. W. R a k o c y, *Paweł – apostoł Żydów i pogan. Łukaszczy obraz powstania i rozwoju Pawłowych wspólnot*, Kraków 1997, s. 139-170, zwł. 153.

³¹ Zob. 8, 16 nn. Nie ma jednak o nim mowy w Rz pisany bezpośrednio przed opuszczeniem Koryntu (por. 15, 25). Czy do tego momentu opuścił już miasto (nowa misja)?

³² Zob. np. J. D. G. D u n n, *Romans 9-16* (WBC 38B), Dallas 1988, s. 911.

11; 1 Pt 5, 13), Akwila i Priscylla (Dz 18, 2. 18. 26 i Rz 16, 3; 1 Kor 16, 19; 2 Tm 4, 19) czy Apollos (Dz 18, 24; 19, 1 i 1 Kor (7x); Tt 3, 13).

Dla pełnego obrazu problemu trzeba jeszcze postawić pytanie: których ważnych współpracowników Pawła z jego Listów nie wspominają Dz? Otóż, nie znamy takiego przypadku (oprócz Tytusa i Łukasza). Jedyni współpracownicy, jakich Dz nie wymieniają, są bliżej nieznanymi: np. Demas (Kol 4, 14; Flm 24; 2 Tm 4, 10), Jezus (Kol 4, 11), Krescens (2 Tm 4, 10) czy Epafras (Kol 1, 7-8; 4, 12; Flm 23). Z kolei Dz sporadycznie mówi o ludziach będących przy Pawle, którzy nie występują w jego Listach (Gaius w 19, 29 i 20, 4; Sekundus w 20, 4).

*

Na podstawie przedstawionych analiz dochodzimy najpierw do wniosku, że przemilczenie Tytusa w Dz nie wydaje się być przypadkiem. Jego znaczenie w misji Pawła było na tyle duże, że jeżeli autor Dz nie przeoczył jego osoby (mało prawdopodobne), przemilczenie jest zamierzonym posunięciem Łukasza; podobnie postąpił względem własnej osoby³³. Co sprawiło, że Łukasz nie wspomina jednego z najważniejszych współpracowników Pawła? Zamierzone przemilczenie Tytusa podpowiada ważny powód, jaki się za tym kryje. Jedyną racją, jaką znamy, to ta, którą autor Dz kierował się względem siebie przemilczając własną osobę, tj. przez skromność. Skoro nic nie potwierdza ewentualnej późniejszej niechlubnej karty w życiu Tytusa (co przyczyniłoby się do jego usunięcia), nasuwa się odpowiedź, że przyczyna jego przemilczenia leży w podobnej relacji do dzieła, co jego autora, tzn. bliski związek z Łukaszem: obecny podczas pisania Łk-Dz czy z nim spokrewniony? Pierwsze nie znajduje żadnego potwierdzenia. Skłaniamy się ku wnioskowi, że między Tytusem a Łukaszem z Kol/Flm istniał pewien stopień pokrewieństwa. Jak stwierdziliśmy w punkcie I, Tytus był związany z Antiochią w Syrii; wczesne świadectwa chrześcijańskie wiążą również z tym miastem Łukasza³⁴.

³³ Przyjmujemy Łukaszkowe autorstwo Łk-Dz, co zostało stwierdzone na wstępie. Przy przyjęciu, że autorem jest kto inny, fakt pominięcia w dziele Tytusa stawia nas przed podobnym pytaniem.

³⁴ Zob. K u d a s i e w i c z, *Ewangelie synoptyczne*, s. 238; R a k o c y, *Obraz i funkcja faryzeuszy*, s. 172.

Konkretna sugestia Ramsay'a i Soutera, że Tytus był bratem Łukasza, nie znajduje potwierdzenia (z braku źródeł). Souter³⁵ powołał się na 2 Kor 8, 18, gdzie brat wysłany do Koryntu razem z Tytusem jest określony *ho adelphos*. Dowiedzenie naturalnego pokrewieństwa tylko na podstawie rodzajnika nie wytrzymuje krytyki, ponieważ termin odnosi się do chrześcijan w ogólności; rodzajnik wskazuje na konkretną osobę wysłaną z Tytusem. Gdybyśmy nawet przyznali rację Souterowi (że to jego brat), tekst nie wymienia go z imienia³⁶. Pomimo braku dowodu za tezą Ramsay'a i Soutera przeprowadzone w tym przyczynku analizy prowadzą do wniosku, że ich sugestia wskazuje kierunek rozwiązania problemu. Uważamy, że skoro jedyną znajdującą uzasadnienie racją przemilczenia Tytusa jest ta, która skłoniła Łukasza do przemilczenia własnej osoby, między obydwojma współpracownikami Pawła istniał pewien stopień pokrewieństwa.

Konkluzja o pokrewieństwie między autorem Dz a Tytusem dowodzi, że obaj byli sobie współcześni. W takim razie Dz (także trzecia Ewangelia) powstały (mniej więcej) w czasie, kiedy żył Tytus – tym samym potwierdza to Łukaszowe autorstwo dzieła.

Wniosek o pokrewieństwie między Tytusem a autorem Dz pomaga rozwiązać inny problem. Dopuszczalne pokrewieństwo między obydwojma stanowi argument przeciwko tym autorom, którzy utrzymują, że autor Łk-Dz, tj. Łukasz, był pochodzenia żydowskiego³⁷. W Ga 2, 3 Paweł stwierdza, że Tytus był Grekiem, zatem był nim również Łukasz³⁸.

³⁵ *Suggested Relationship*, s. 285.

³⁶ Była to wybitna postać, przynajmniej tak zostaje wprowadzona. Autorzy widzą w niej Łukasza, Barnabę, Arystarcha czy Apollosa (zob. R. P. Martin, *2 Corinthians* (WBC 40), Waco 1986, s. 275). Dlaczego nie została wymieniona z imienia, zob. np. H. D. Betz, *2 Corinthians 8-9*, Philadelphia 1985, s. 72-74.

³⁷ Zob. U. Bussé, *Das Evangelium des Lukas. Die Funktion der Vorgeschichte im lukanischen Doppelwerk*, w: *Der treue Gott trauen*. FS für G. Schneider, Freiburg 1991, s. 162; Kudasiewicz, *Ewangelie synoptyczne*, s. 162.

³⁸ Powyższy problem rozwiązuje prawdopodobnie Kol, gdzie Apostoł nie wymienia Łukasza wśród swych rodaków, Żydów (4, 10-11), lecz oddzielnie z chrześcijanami pochodzenia pogańskiego (w. 12 nn.). Zwrócił na to uwagę jeszcze w XIX w. T. K. Abbott (*The Epistles to the Ephesians and to the Colossians* (ICC), Edinburgh 1897, s. 302).

WYBRANA BIBLIOGRAFIA

- B a r r e t t C. K., Titus, w: E. E. E l l i s, M. W i l c o x (eds.), Neotestamentica et Semitica. Studies in Honour of M. Black, Edinburgh 1969, s. 1-10.
- R a k o c y W., Paweł apostoł. Chronologia życia i pism, Częstochowa 2003.
- R a m s a y W., St. Paul the Traveller and the Roman Citizen, London 1895.
- S o u t e r A., A Suggested Relationship between Titus and Luke, ExpT 18(1906-1907), s. 285.

IS TITUS LUKE'S RELATIVE?

S u m m a r y

The author verifies Ramsay and Souter's suggestion – put forward more than a hundred years ago – that Luke and Titus, Paul's collaborators, were brothers. They came to this conclusion because there is no mention of Titus in the Acts. To verify the proposition the author conducts a study of Titus' historical position in Paul's mission and then of his significance as compared to that of the apostle's other associates in the Acts. The conclusion may be reached that making no mention of Titus in the Acts is not accidental. The only reason for this that can be justified is the same one that made Luke, the author of the Acts, pass in silence over his own person. On this basis we find that the reason of not mentioning Titus is in the same relation to the work as to its author, that is in the close relation between Paul's two collaborators. Ramsay and Souter's specific suggestion that Titus was Luke's brother does not find confirmation, but it points to the direction in which to look for a solution to the problem, that is to a certain relationship between them.

Translated by Tadeusz Karłowicz

Słowa kluczowe: współpracownicy Pawła, Tytus–Łukasz, pokrewieństwo między Tytusem i Łukaszem.

Key words: Paul's collaborators, Titus–Luke, relationship between Titus and Luke.